

NEKI ELEMENTI DUHOVNE I ESTETSKE STRUKTURE PRIPOVEDAKA ISAKA SAMOKOVLJE

Odlomci iz veće studije

„Živio je za dvije tri radosti, obične i male. I te su mu kadikad navraćale, nekoliko puta u dugim godinama. A drugo se sve nizalo kako je htjelo da dođe.“ (I. Samokovlija: „Od proljeća do proljeća“.)

Protagonisti Samokovlijinog umjetničkog svijeta su „Jevreji bez novaca“: limari, obučari, nosači, pralje, „božjaci“, — gotovo najčešće svijet na društvenom dnu, degenerisan umno i fizički. Proleterska sirotinja i vanklasni lumpenproletarijat. Samokovliju najviše interesuje ranjavo, morbidno tkivo društvenog organizma: padavičari, grbavi, sipljivi, ospičavi, sumanut, impotentni — degenerici raznih vrsta, svi oni koje je sudbina gurnula „čoškasto u rebra“. Oni čine daleko najveći broj Samokovlijinih likova. Socijalne i biološke i mentalne koordinate njihovog svijeta određuju ga kao „pomjeren“ van normalnih relacija. Samokovlija ima i svoju umjetničku evoluciju, koja pokazuje i piščevu sklonost ka normalnijim oblicima života, stupanje na čvršće i tipičnije socijalno tlo, ali je on po svom osnovnom interesu analikator morbidnog psihološkog, mentalnog i socijalnog kompleksa potencirane ljudske patnje. Deformacije na tijelu i duši čovjeka u socijalnoj i naslijeđenoj uslovljenosti, koje su istaknute u prvi plan, kriju u sebi opasnost za pisca da pođe linijom ostvarenja jednog grotesknog, u literaturi manje vrijednog vida sagledanja života. Ali to se humanisti i poznavacu ljudske duše, Samokovliji, nije dogodilo. Samokovlijino književno djelo najljepša je ilustracija Vidmarove misli da se u jednom djelu novije socijalne literature svijet „bosjaka“, ljudi deklasiranih i pregaženih životom, javlja kao „nosilac više čovječnosti“. Smisao ove pojave je, kaže Vidmar, „diskretna opomena literature, njen protest“. Mogli bismo dodati uz ovo i jedan momenat koji govori o njenoj uslovljenosti i njenom izvoru — to je patnja koja pročišćava, koja zrači jednom višom čovječnošću. Ovaj drugi momenat ima, s obzirom na Samokovliju, naročit značaj.

Mučne, olovno teške su slike života koje je Samokovlija umjetnički transponovao. Slab i nemoćan je Samokovlijin čovjek da bi smogao snage da se razmahne, odupre, rastereti. Prikovan nuždom i bijedom povija se kao crv u kalu života, koji je daleko od pravog života — njegovo mučeničko, mizerno dno. Bijeda tog svijeta je kao hladna, pusta i zagonetna katakombas sa bezbroj sve crnijih i težih opasnosti, sve mračnijih hodnika i stravičnijih provalija, koje odvede sve dublje i beznadnije one koji idu po njenom putu; sazreva u njoj neminovno njihovo propadanje — trpljenje koje zatupljuje, pasivizira, smrt kao jedino rješenje životne drame, koja oslobada muka i ne ostavlja iza sebe gotovo ništa, nikakvog rezultata do beskrajnog lanca patnje. Takav je Samokovlijin svijet, uglavnom — svi ti siromašni stradalnici i „božjaci” od „Rafine avlije” do „Simhe”. On čini uzaludne napore da olakša svoj položaj, da nađe smisao svog postojanja, ponesen stalnom čežnjom za „maličkom sreće”, za svjetlom. Rijetkim i kratkotrajnim radostima predaje se svim srcem. Čitavo to kretanje jednog patničkog svijeta pričinjava nam se zapravo kao oživotvorenje starozavjetnog mita. Kao „izabrani narod”, ali bez svoga Mojsija, kroz užarenu i neprijateljsku pustinju sa kratkotrajnim predasima na rijetkim oazama sa oskudnim zelenilom, izranavljen i izmrcvaren, mučno se probija kroz urvine i strmine, zasipan nedaćama kao vrelim pustinjskim pjeskom, ponesen vjerom i žudnjom, sve slabijom i beznadnijom, ka vječnom „obećanom Hananu”, u koji nikad ne stiže. U svom kratkom postojanju i bitisanju darivan je oreolom mučeništva i vrline. Gdje je izlaz iz ovog lavirinta? Kakav je njegov smisao?

No, divan je taj ranjavi Samokovlijin čovjek u snazi, u veličini svog, iako pasivnog otpora, u svojoj vitalnosti i humanosti, u svojoj čežnji za srećom. Divan u svojoj ljudskoj vrlini, a beskrajno izmučen i satrven životnim uslovima i svojom sudbinom.

Karakteristika i posebni značaj Samokovlijinog ugla sagledanja života i čovjeka i njegove životne filozofije — u granicama koje mu dopuštaju tematski i motivski okviri — u tome je što je ovaj pomjereni, morbidni svijet humanizovan na jedan sugestivan, životno ubjedljiv samokovliski način. Samokovlija nije ni ovdje čovjeka lišio radosti koje izražavaju njegov „neodoljivi nagon za životom”. Cvjetaju one kao krhki i rijetki cvjetovi na pljesnivoj podlozi čemera njihovih života. Tu bolnu radost doživljava i vešarica Hanuča u času grozne smrti i mala Rika, Jevrejka s Drine, u ustaškom mučilištu nekoliko trenutaka prije nego što će ljudske spodobе iskaliti na njoj svoju patološku strast ubijanja. „Radosti su rasijane svuda kao kamenje” (Samokovlija). Radosti, te slabe svjetiljke i rijetke oaze u Samokovlijinom svijetu, daju čovjeku snage da živi i da se odupire — to su izvori i putokazi života. One su jedan otvor nade i svjetla iz jednog svijeta koji je usljed mnogostrukih faktora zazidan, zatvoren u sebe, učauren u jednom statičnom i morbidnom obliku života.

Samokovlijin trezveni pogled prodire u najtamnije dubine psihe i duše „otuđenog” čovjeka, izvlačeći otuda dragocjena zrnca njegove ljudskosti, onog što nikakva patnja ne može da uništi, već se čak, u Samokovlijinom tretmanu, pokazuje čistije, prekaljenije i više.

Ima nekih elemenata estetike bola impliciranih u Samokovlijinoj prozi, mada oni daju samo specifičnu boju Samokovlijinoj viziji čovjeka, onako kako su oživotvoreni u njegovim likovima, ali nam nikako ne daju za pravo da ih proglasimo „estetikom bola”. Vrijednost i intenzivnost radosti je, prema tome, izražena patnjom. Kao da se jače raduje i jače osjeća ljepotu života ovaj svijet koji se mnogo pati. Bol i radost izgledaju nam dati često u jednoj srazmjernoj ravnoteži. Na njihove radosti pada sjenka bola već zbog samog osjećanja njihove privremenosti i asocijativnih sjećanja na doživljene patnje, kao i bolova koji su osvijetljeni čudnim sjajem ljepote i radosti. Bol i radost života u svojim najvišim manifestacijama stapaju se u jedno nerasčlanljivo osjećanje, lijepo i tragično. Ne govori nam samo o tome Samokovlijina simbolična „Drina” koja ima u osnovi panteistički karakter i smisao. Klindže, radosni samoubica i „glorifikator prirode”, svakako je najizrazitiji primjer. A zar u sličnom smislu u pripovijeci „Gavrijel Gaon” ne otkriva „istinu” o groznoj sirotinjskoj smrti tajanstveni mudrac Šabetaj Alhalel da vešarica Tija Hanuča di Parde nije stradala u mukama. Ovo je tek jedan od vidova Samokovlijinog ugla posmatranja, ali nije i jedini, impliciran u njegovom djelu, koji treba istaći, ali ga ne treba precijeniti.

Kako je kritika već istakla, značajnu ulogu kod Samokovlije imaju fatalističke i mistične primjese. Ali osnovni momenat u Samokovlijinom nazoru na svijet je drugačiji, determinističkog, u osnovi materijalističkog karaktera. O ovome ćemo progovoriti u daljem izlaganju. Na gotovo paralelnoj liniji je njegovo emocionalno doživljavanje svijeta i života oličeno u njegovim likovima.

Površnijem pogledu se nameće Samokovlijin „optimizam”. Samokovlijine ličnosti se predaju uživanju i radostima, koliko god im je to moguće, intenzivno doživljavaju poeziju i draži malih, sitnih stvari i događaja, i najčešće zaljubljenih i otvorenih očiju prilaze životu. „Ne živimo mi u strahu od života” (Samokovlija). Taj čovjek predajući se zanosima otupljuje, u izvjesnom smislu, oštricu patnje kojom je bolno pogođen. Male stvari, sitna zadovoljstva odvođe ga izvjesno od turobne stvarnosti u kojoj živi, u velikoj mjeri ga zaočupljaju, te bi se otuda moglo zaključiti o „optimizmu” Samokovlijinom. Pošto je takvo osvjetljenje istaknuto gotovo kod svih likova (na svakoj stranici Samokovlijinog proznog teksta „toči se radost” iz žudnih očiju), naravno da nam to ubjedljivo govori o duhovnom liku autora, o jednom potencijalnom optimizmu kao primarnoj osnovi njegovog osjećanja života. Ali optimizam ima uzan i ograničen smisao. Valja se u čistom obliku nigdje ne pojavljuje. To je jednostrana, plitka filozofija koja lebdi nad stvarnim životom,

naivnih ili ograničenih ili samozadovoljnih bezosjećajnih egoista. A Samokovlija, ozbiljno zamišljen nad dramom malog pregaženog čovjeka, nije bio optimist. Pesimizam je isto tako uska i lažna filozofija razočaranih, zbuđenih ili pregaženih životom ili mrzovoljnih i tužnih koji nikad nisu osjetili ljepotu života. On nije bio ni jedno ni drugo, već trezven, ali ne hladan duh obdaren sposobnošću da duboko prodre u tajne života, u njine svijetle i tamne strane, da ih duboko osjeti, doživi i shvati. Mada je lično naginjao radosnom, optimističkom poimanju života i prenosio na svoje likove izvjesnu njegovu nijansu u sjenčenju svjetlijim bojama, on je time samo dao jedan vid jače izražene čovječnosti i nikako nije iznevjerio životnu istinu, koja je, u njegovom domenu užeg obima obuhvatanja života, zaista bila mračna i tužna. Ako se složimo sa jednom Nedićevom postavkom da je cilj svakog kritičkog ispitivanja književnog djela „sinteza čovjeka koji je u knjizi”, a ne čovjeka koji je van knjige, onda bi svako dalje ispitivanje ili raščlanjavanje u smislu utvrđivanja Samokovlijinog „optimizma” ili „pesimizma”, određivanja jednog pola njegovog osjećanja života bilo gotovo potpuno bespredmetno. Teško bismo mogli dalje doprijeti od konstatacije o „osjećanju istine” ili „osjećanju životne stvarnosti”. Ova globalna formula govori nam samo o tome da je Samokovlija bio od one vrste umjetnika koji širokim reflektorskim snopom osvjetljavaju životne pojave sa širokim rasponom senzibilitnosti. Izražavaju makar jedan vid totaliteta života, ne „šileriziraju”, već „šekspriziraju”.

*

Karakteristično je za Samokovliju da gotovo ne možemo govoriti o direktno pretrpljenim uticajima na njegovo djelo. On u svom književnom razvoju nije imao da se oslobađa nečijeg uticaja, niti je vidno inspirisan nečijim književnim primjerom. Kod njega, u najboljem slučaju, možemo govoriti o analogijama i vršiti književna poređenja koja nam mogu približiti njegov književni lik obaveznim isticanjem razlika.

Mogle bi se, tako, pronaći izvjesne analogije sa bosansko-hercegovačkim pripovjedačima. Na primjer, sa Borivojem Jeftićem. Ali, izgleda nam da je zanimljivije poređenje sa Ivom Andrićem. Srodnosti postoje na prvom mjestu po izrazitom zahvatanju individualne psihologije i po sklonosti za davanje znatnog udjela atavizmima u čovjeku. Samokovlija ne daje, kao Andrić, istoriske panorame kao ambijent djelovanja svojih junaka. On, kako sasvim ispravno zaključuje Predrag Palavestra, „gleda čovjeka kroz istoriju, a ne istoriju kroz čovjeka”. Ali, da napomenemo, Palavestra nema pravo kad tvrdi da „njegovi junaci nisu ničim čvršćim povezani za ono vreme u kome ih je prikazivao”. Ustvari, istorija je u njima data u svojim posljedicama, u rezultatu i uslovljenosti ljudske psihe i složenim i mnogostrukim faktorima njenog djelovanja na čovjeka. A realističko-dokumentarna vrijednost Samokovlijina, pisca koji je „svoje portrete radio po živim modelima” i dočaravao u svojim pričama ne

samo šaroliki i živi folklorni kolorit poluorijentalne jevrejske društvene sredine, već je, takoreći, satkao svoje priče iz same stvarnosti, produbljujući je, osmišljavajući je i kondenzujući je u čvrst pripovjedački izraz.

Kad smo kod književnih analogija i poređenja, samo po sebi se nameće poređenje sa Borom Stankovićem. Naravno, ne radi se o istraživanju uticaja, mada ovaj nije isključen, već o izvjesnoj duhovnoj, estetskoj, pa i motivskoj srodnosti. Jer Samokovlija, paradoksalno zvuči, liči samo na Samokovliju. Zaista, njegova poetska fizionomija je toliko izrazita da ne možemo pronaći bliža poređenja. No možda nisu isključeni izvjesni uticaji infiltrirani sporadički u obliku nekih detalja. Nameće se, naprimjer, gotovo identičnost u izvjesnim dijelovima opisa voza u njegovoj priči „Kolutovi na vodi” i Zolinog opisa u romanu „Čovjek zvijer”, pa ko zna da li je ovaj detalj slučajan, ili simptomatičan za izvjesne uticaje. Trebalo bi podrobnije ispitati, možda, eventualni uticaj Gorkog na Samokovliju. Ne kaže li nam ništa poznati aforizam Gorkoga uzet kao moto Samokovlijine zbirke „Nosac Samuel”? Mi stojimo pod dojmom, zasa da nedovoljno provjerenim, da je veliki proleterski pisac, naročito iz ranog doba stvaranja, uticao u izvjesnoj mjeri na Samokovliju. Samokovlijina „Drina” u simbolizovanju veličanstvene i stravične prirode omogućava izvjesne analogije sa romantikom mladog Gorkog u himničkim i simbolskim poemama. Pa, gorkijevska ljubav i srođenost sa „bosjacima”! Samokovlija je stvarno nosio u sebi potencijalno ove osobine, ali ipak... Ili odnos Samokovlijine „Hanke” i „Makar Čudre” (premda je Samokovlija imao gotov motiv iz života) kao da još rječitije govori o mogućnosti uticaja. Za ovaj posljednji primjer skrećemo pažnju na završetak jedne i druge pripovjetke, gdje gorde ženske individualnosti, iako pobuđene različitim motivima, reaguju gotovo na istovjetan način.

Na izvjesne sličnosti sa prozom Bore Stankovića u plastici i sugestivnosti pejzaža i Luninim zanosima upozorio je Boško Novaković u prikazu Samokovlijinih „Izabраниh pripovijedaka” (Letopis Matice srpske, 1950). Mislimo da bi se mogla izvršiti šira poređenja sa prozom Bore Stankovića. Po motivima, po atmosferi, lirskoj sugestivnosti, srodnosti inspiracije, po kod oba pisca tri vrlo značajna i osnovna motiva — po isticanju problema ljudske sreće, po interesovanju za morbidno, ranjavo, tj. svijet božjaka i beskućnika, i po isticanju atavizma „nečiste krvi”. I po stilu čak. Ima i kod Samokovlije nešto od stankovićevske jednostavnosti formalne pripovjedačke strukture, često sasvim slične stilizacije, pa neuglačanosti i nedorađenosti. Najvidnije, možda, u vezanosti za, u osnovi sličnu, patrijarhalnu sredinu i ličnoj dubokoj srođenosti s njom. Po ličnoj obojenosti i snu o djetinjstvu duboko zapretanom u njima i velikom udjelu impresija i reminiscencija iz djetinjstva. Samo je daleko zamišljeniji, bolniji, nekako i turobniji Bora, da ne zalazimo u stvaralački domet jer je razlika u njihovim mogućnostima, u kreaciji, očigledna i znatna. Ali drugačiji je Stankovićev bol. Teži jad je pao

na njegovu dušu. To je bolni vapaj nad izgubljenim djetinjstvom i mladošću u kojemu ima i psihološke opterećenosti, — opterećenosti, čudno, zagonetno, na prvom mjestu, usljed izvanrednog senzibiliteta, usljed osjećanja, pomalo već i bolesnog, prolaznosti čarobne poezije mladosti. Analogije se nameću u onoj posebnoj atmosferi poluorijentalnog života, u zatvorenim avlijama i domovima, njihove topline i poezije, u štimunzima svećanih raspoloženja i senzualizma (ako u razgaranju senzualne strasti kod Stankovića najvažniju ulogu ima mjesečina koja „greje i pali”, kod Samokovlije su to mirisi: rute, šeboja i crvenih đurđina) obično stišanijeg kod Samokovlije, svakako, ali u „Hanki” ima erotske snage Borinih ličnosti. U jednoj drugačijoj, odmjerenoj, stišanoj, iznutra manje impulzivnoj, radosnoj i vedrijoj poetizaciji, Samokovlijin lirski talenat zaista je po mnogim komponentama najbliži Stankovićevom. Opravdano respektujući veliki značaj i vrijednost u našoj literaturi i neodoljivu privlačnu snagu Stankovićevog realizma, možemo bez pretjerivanja tvrditi da se Samokovlijine najuspelije pripovjetke i likovi mogu i mjeriti do izvjesne mjere, ili pak biti blizu Stankovićevom dometu, a, naravno, stoje po strani Stankovićeve drame i romani koji kod Samokovlije nemaju ekvivalenta. Ipak ostaje u Stankovićevim pričama jedan znatno izrazitiji poetski kvalitet — zagušljivo opojne poezije, kojoj rijetko možemo suprotstaviti odgovarajuće domete kod Samokovlije, koji ponekad prelazi i u dosta plitki sentimentalni manir. Ali poređenje sa Borom Stankovićem, koje ne podrazumijeva i uticaj, može samo da služi na čast umjetničkom djelu Isaka Samokovlije.

Samokovlija ima izvjesne duhovne srodnosti i sa Ivanom Cankarom; najzgodnije ih je porediti u pripovjetkama. Analogije bismo mogli navoditi ne samo u umjetničkom postupku, u ispreplitanju epskog i lirskog, u sklonosti ka simbolskom izražavanju i drugim osobinama. Po tome, na primjer, što se kod njih izdvaja jedna zajednička književna oblast gdje se oba ova pisca blisko dodiruju — to je oblast dječjeg svijeta, žrtava socijalnih odnosa. Zaista niko u našoj književnosti nije kao oni zavirio tako toplo i prisno u dječju psihu nagriženu patnjom. Likovi Samokovlijinog Rafaela, Mirjame, Mike, ne zaostaju u svojoj plastici iza toplo oživljenih Cankarovih dječjih likova u „Domu majke božje pomoćnice”, „Pod križem” i drugim Cankarovim pričama iz dječjeg života. I po tome što reminiscencije i impresije iz dječjeg života imaju velik značaj — kod Cankara veći, dublji i teži. Naravno, bilo bi nepromišljeno ići kakvom linijom izjednačavanja i nivelisanja vrijednosti ova dva pisca. Veliki pisac slovenačke „moderne,” humanista, politički i socijalistički tribun i strasni borac u književnosti i u životu, vrlo plodni pjesnik, pripovjedač i dramatičar, stoji znatno više — kao i čežnjivi, čarobni Bora Stanković — iznad Samokovlije. Ali ako se, gledano u cjelini, Samokovlija po umjetničkom dometu, i naročito ne po značenju u našoj literaturi, ne može izjednačavati sa ovom dvojicom velikana pera, on im je u duhovnom pogledu najbliži srodnik. To je jedan

trougao u našoj književnosti. Nesumnjivo bliski, a tako mnogo različiti. Mi nismo navodili ove analogije sa ciljem da utvrđujemo i mjerimo književne vrijednosti, jer su one satkane od tako fine i nemjerljive materije. Ali u našem slučaju stvar je jasna po sebi. Nismo to radili ni u cilju ispitivanja tobožnjih uticaja, pošto bi nam stvarno stanje stvari davalo malo prava za to. Jer kad se izvode ovakve analogije, koje su nužno samo opšte, one nam mogu samo pomoći da jasnije istaknemo Samokovlijin književni lik, utvrđivanjem srodnosti i razlika sa poznatim književnim pojavama i likovima. A razlike su, ako su u pitanju pravi stvaraoci, mnogobrojnije i suštinskije, jer upravo one određuju umjetničku individualnost.

Samokovlija nije u sjenci „velikih”. On, onakav kakav je, ima izrazitu umjetničku fizionomiju, skladnu, simpatičnu, duboko humanu i vrijednu, koja se ne može osporiti. Valjda nam najljepše pokazuje da imamo posla s pravim umjetnikom to što je za njega gotovo nemoguće istraživati uticaje, kao što ne možemo govoriti ni o njegovom početništvu u književnosti. Pravi, rođeni, umjetnik svakako skromnijih razmjera, ali neponovljiv, svoj.